

КОМПАРАТИВНА ФРАЗЕОЛОГІЯ ЯК ЛІНГВАЛЬНИЙ І КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

У пропонованій статті розглядається компаративна фразеологія як лінгвальний і культурний феномен. Суспільна природа мови виявляється в особливостях лексики, складі фразеології, стилістичних та граматичних структур. Соціальна природа мови виявляється саме в лексичі та фразеології. Вивчення компаративних ФО у цьому аспекті — це дослідження впливу різних мовних, культурологічних, соціальних, економічних, політичних та інших чинників на національну систему мислення та світосприйняття.

Ключові слова: компаративна фразеологія, лінгвальний феномен, фразеологічна одиниця, онтологічні засади, стилістична структура, граматична структура.

В предлагаемой статье рассматривается сравнительная фразеология как лингвальный и культурный феномен. Общественная природа языка выражается в особенностях лексики, составе фразеологии, стилистических и грамматических структур. Социальная природа языка проявляется в лексике и фразеологии. Изучение сравнительных ФЕ в этом аспекте — это исследование влияния разных языковых культурологических, социальных, экономических, политических и других факторов на национальную систему мышления и восприятия.

Ключевые слова: компаративная фразеология, лингвальный феномен, фразеологическая единица, онтологические предпосылки, стилистическая структура, грамматическая структура.

The article is devoted to comparative phraseology as a lingual and cultural phenomenon. The public nature of the language is revealed in the peculiarities of vocabulary, phraseological stock, stylistic and grammatical structures. The social nature of language is revealed just in vocabulary and phraseology. Examination of comparative phraseological units in this aspect is the investigation of the influence of different lingual, culturological, social, economic, political and other factors on the national system of mentality and world outlook.

Key words: comparative phraseology, lingual phenomenon, phraseological unit, ontological base, stylistic structure, grammatical structure.

У лінгвістиці відсутній єдиний погляд щодо розуміння природи ФО (фразових одиниць), меж фразеології та семантичних процесів, які формують фразеологізми.

Найбільше дискусій серед вітчизняних і зарубіжних науковців викликають питання семантичної цілісності або подільності ФО, особливості внутрішньої форми, семантичної вмотивованості, семантичного зв'язку та моделювання значення [2; 15; 16; 25; 29].

Дотепер відкритим залишається питання значення ФО, оскільки фразеологічне значення ототожнюється з лексичним [див., напр., 25].

До цього часу дискусійним залишається питання належності до фразеології однослівних композит із переносним значенням або, взагалі, усіх різновидів одиниць, бо деякі науковці розглядають такі одиниці як фразеологічні одиниці [9]. Але більшість дослідників вилучають ідіоматичні композити з фразеологічного складу мови.

Не менш важливою проблемою є визначення та класифікація фразеологізмів. Останні, як знаки опосередкованої номінації, не мають єдиної домінуючої ознаки, завдяки якій їх можна було б виокремити з корпусу вільних словосполучень. Розгляд цього питання спричинив термінологічний різнобій, оскільки підходи до класифікацій ФО базувалися на семантичних, семантико-структурних, синтаксично-структурних та інших критеріях [11: 27].

Актуальність статті зумовлена антропоцентричним спрямуванням сучасних лінгвістичних досліджень на вивчення сутності семантики компаративних ФО, яке є мисленнєве порівняння предметів та їхніх властивостей за гомогенними ознаками з метою розширення гносеологічного сприйняття або досягнення образності у сфері стилістичної номінації. КФО розглядаються як окрема мовна система, тому дослідження останньої повинне базуватися на ключових онтологічних засадах фразеології.

Метою даної розвідки є вивчення компаративних фразеологічних одиниць, які є єдністю лінгвального та культурного змісту.

Предметом дослідження є виявлення семантичних, семантико-структурних, синтаксично-структурних критеріїв, на яких базуються підходи до класифікацій КФО.

Об'єктом дослідження пропонуваної розвідки є засоби концептуалізації фразеологічного і метафоричного наповнення КФО.

Матеріалом статті послужили фраземи, дібрані з “Фразеологічного словника української мови” (В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко), з Німецько-роїського фразеологічного словника (Л. Е. Бінович,

М. М. Грішин), а також фактичним матеріалом є “Das Große Wörterbuch der deutschen Sprache in 12 Bänden” (Duden).

Зіставний аспект — німецька та українська мови — пропонувано-го дослідження свідчить про його **наукову новизну**.

Вивчення культурологічних проблем на матеріалі КФО є актуальним, оскільки ці одиниці — як давній і розгалужений пласт фразеології будь-якої мови — безпосередньо пов’язані з духовною культурою або “духом народу” [6: 365]. Тому визначення мовних або культурних чинників, які домінують при формуванні ментальності того чи іншого народу, не може бути достовірним без залучення одиниць компаративної фразеології.

В. Фляйшер [31: 68] та Глезер [32: 45] застосовують при класифікації ФО польовий підхід в термінах центру і периферії. Згідно з цією концепцією в центрі фразеологічної системи знаходяться одиниці, що відповідають основним критеріям *ідіоматичності* (невивідність основного значення ФО зі значення її складників), *стабільності* і *відтворюваності*.

З відмінностями у класифікаціях пов’язаний термінологічний різнобій у лінгвістичній літературі на позначення одиниці фразеології. Щодо терміна “фразеологічна одиниця”, то ми дотримуємося визначення, запропонованого В. В. Виноградовим. Слід зазначити, що в даній роботі ми трактуємо фразеологічні одиниці широко, поділяючи точку зору І. І. Чернишової про те, що фразеологія — лінгвістична дисципліна, що вивчає, поряд з ФО, всі види стійких словосполучень, що є семантично незалежними [24: 134].

Термінологічна невизначеність призводить до підміни деяких понять, таких як ідіома та фразеологічна одиниця, які можуть функціонувати як терміни-дуплети, хоча ідіоми складають ядро фразеології мови [30: 19]. Далеко не всі ФО є повністю ідіоматичними, оскільки ідіоми не містять конститuentів, які б вживалися у прямому неідіоматичному значенні. Тому поняття “фразеологія” ширше за поняття “ідіоматика” (див. протилежну думку [17]).

Отже, враховуючи вищевикладені думки, під ФО ми розуміємо аналітичні за формою, семантично цілісні (неподільні) мовні знаки, які узусно вживаються і відтворюються певною лінгвоспільнотою. Функція зазначених фразеологічних одиниць полягає у виконанні номінативно-експресивної та комунікативної функцій.

Компаративні ФО (фразеологічні одиниці) утворюють складну семіотичну систему мови, оскільки компаративна фразеологія будь-

якої мови є квантитативно об'ємною та кваліфікативно розгалуженою [1: 16]. Слушним є висновок М. Ф. Алефіренка про цілісний характер компаративної фразеології, який виявляється в тому, що:

1) КФО (компаративні фразеологічні одиниці) — єдиний комплекс структурно впорядкованих компонентів;

2) Ці одиниці системно зв'язані з іншими елементами знакової системи мови, а тому досліджуються не ізольовано від них;

3) КФО є мовними елементами вищого порядку (якщо порівнювати зі словами) [1: 16].

Відмінності у світосприйнятті різних етносоціумів пов'язані з відмінностями їхніх культур і мов, взаємодія яких є об'єктом дослідження культурології [23: 12]. Вивчення культурологічних проблем на матеріалі КФО є актуальним, оскільки ці одиниці — як давній і розгалужений пласт фразеології будь-якої мови — безпосередньо пов'язані з духовною культурою або “духом народу” [6: 365]. Тому визначення мовних або культурних чинників, які домінують при формуванні ментальності того чи іншого народу, не може бути достовірним без залучення одиниць компаративної фразеології. При аналізі КФО можна спостерігати перехрещення мовних і немовних універсалій, підґрунтям для якого є взаємодія пізнання та психіки. Складником останньої є мислення, що входить до тріади *мова — свідомість — мислення*. Їхнє взаємовідношення в певному етнокультурному просторі створює *етнокультурну свідомість*, котра утворює центральну ланку в ланцюжку *мова — культура* певної лінгвоспільноти [14: 131].

Визначальною рисою сучасної лінгвістики є зростаюча зацікавленість науковців до закономірностей функціонування мовної системи, до факторів, що породжують комунікативний процес, і до характеру зв'язку “людина — мова” [18: 17]. Важливою властивістю такого підходу виступає цільова орієнтація на дослідження зв'язку мови і культури. Суспільна природа мови виявляється в особливостях лексики, складі фразеології, стилістичних та граматичних структур. Безперечно, найочевидніше соціальна природа мови виявляється саме в лексиці та фразеології. А вивчення компаративних фразеологічних одиниць у цьому аспекті — це дослідження впливу різних мовних, культурологічних, соціальних, економічних, політичних та інших чинників на національну систему мислення та світосприйняття.

Під культурою ми розуміємо загальний набір вірувань, відношень, звичаїв, поведінки, соціальних настанов члена певного суспільства. З лінгвістичної точки зору під культурою розуміють історично усад-

ковану комбінацію значень, виражених з допомогою символів, системи успадкованих уявлень, зафіксованих у символічній формі, завдяки якій люди передають, зберігають і розвивають свої знання та своє відношення до життя [8: 92]. На думку В. М. Телії, концептуальне осмислення категорій культури знаходить своє втілення в природній мові не тільки в формі маркованих елементів, висловлювань і текстів, але й в значеннях слів, що називають характерні для даної культури реалії або поняття, та образно мотивованих вторинних найменуваннях [22: 28]. Розвиток культури значною мірою визначається мовою, елементи якої несуть на собі відбиток життя суспільства. Мова як соціальне явище, як засіб накопичення та збереження інформації вміщує не тільки знання про предмети й явища дійсності, але й людський досвід поведінки в типових умовах природного та соціального середовища, соціальні моделі поведінки [10: 11]. Особливістю мови є те, що вона виступає засобом вербалізації різних сторін культури, пронизуючи всі її види. Пізнання знакової природи мови, розуміння того, що “мовні знаки містять у собі як образи інших знаків, так і образи дій з цими знаками, а отже, — образи світу, дає підстави стверджувати: все, що пов’язано з культурою, також відбивається мовними знаками” [19: 65].

Отже, якщо мова людини як динамічна система, тобто різновид діяльності, є виразником культури, то німецька та українська мови є виразниками культури німецького та українського суспільств, відбивають їхній моральний, політичний, економічний і духовний світогляд. Обидві зазначені вище мови визначають рівень духовної культури суспільства. Німецька мова визначає соціальну практику німецького соціуму та його окремих груп, а також ту моральну атмосферу, яка свідчить про його життєдайні сили, здатність до самозбереження як соціальної категорії, що акумулює у своїх знаках його генетичну силу. “Мова є безпосередньо дійсністю думки, вона виражає, чи точніше, намагається виражати все духовне багатство народу, від якого і сама залежить, і його ж розширює, зміцнює, розвиває. Мова виступає як один із найважливіших показників рівня розвитку культури народу, його традицій і багатовікової історії” [3: 24–25]. Оскільки культура пов’язана з мовою, то вона пов’язана і з мисленням, і пізнанням. Отже, комунікативний акт включає поняття культури: **МОВА — КУЛЬТУРА — МИСЛЕННЯ — СПРИЙМАННЯ**. Прискорення ж чи уповільнення розвитку процесів мислення залежить від ролі культурних чинників. Мова є не лише засобом, за допомо-

гою якого ми отримуємо значну частину відомостей про культуру та пізнавальні процеси, а й тим засобом, який визначає саме розумові процеси. Культура відноситься до соціального спадку народу, тобто культура — це ті засвоєні шаблони мислення, почуттів і дій, що передаються з покоління в покоління, включаючи втілення тих шаблонів у матеріальні об'єкти [34: 33].

Поняття “суспільство” співвідноситься з групою людей, які живуть на одній території та поділяють спільну культуру. Інакше кажучи, культура співвідноситься з традиціями людей, а суспільство з народом, який застосовує ці звичаї. Культура, таким чином, постачає матеріал, що дає змогу людям передавати досвід і керує їхніми вчинками. Водночас суспільство репрезентує мережу соціальних стосунків, які виникають між людьми [34: 33]. Культура як універсальний факт життя німецького народу дає чітке уявлення про шкалу цінностей і вірувань членів соціуму. Йдеться, насамперед, про культуру як живе ціле, як усвідомлений суспільством зв'язок духовних і матеріальних цінностей. Оскільки мова і культура тісно пов'язані та взаємодіють, то культурні норми знаходять свій відбиток у мові. Поняття культури вміщує кілька компонентів: норми, цінності, символи та мову [26: 21]. Мова і культура співвідносяться як частина і ціле, тобто мова як суспільне явище є частиною культури. Ми розглядаємо мову як один із компонентів культури.

Структура суспільних відносин, яка входить до поняття культури, значною мірою спирається на біхейвіористську теорію S — R (стимул — мовлення — реакція). Соціально детерміновані форми людської поведінки зводяться до шаблонних відповідних реакцій на стимули навколишнього середовища [27: 26].

З іншого боку, культура є фільтруючим засобом, який стоїть між носіями культури та значною кількістю подразників навколишнього середовища. Цей засіб виконує захисну й обмежувальну функції, захищаючи культуру окремого народу від іншомовного впливу та зберігаючи цінності, традиції народу, в якому він живе.

Ю. Д. Дешерієв визначає, що особливості мови, її структурні елементи не відбиваються в усіх сферах культури, в той час як усі сфери культури, її структури і структурні елементи, що виділяються її суспільною свідомістю, повинні всеохоплююче відобразитися в мові [7: 9]. Необхідний компонент функціонування мови в колективі — мовна свідомість, яка виступає важливим компонентом словесної культури в цілому. Без урахування мовної свідомості картина життя сус-

пільства (особливо її динамічний аспект) була б неповною: свідомість здійснює вплив на вчинки членів колективу, значною мірою визнаючи чинні норми та вибір вербальних засобів. Необхідною умовою існування свідомості при цьому виступає мова. Мовна свідомість — явище соціальне, характерне для даного колективу, яке віддзеркалює його комунікативну діяльність. Розвиток мовної свідомості безпосередньо пов'язаний із розвитком мови. А оскільки мова — явище динамічне, то і мовна свідомість розвивається разом з нею, збагачується новими проявами.

Засобом збагачення мовної свідомості виступає фразеологія. У безпосередньому зв'язку з предметами та явищами матеріального світу, з історією суспільства, **ФО** не тільки виражають потребу мовної комунікації, але закріплюють та передають суспільно-пізнавальний досвід від покоління до покоління. Взаємозв'язок і взаємозумовленість історії реалій та історії **ФО** — це міст між словом і життям, історією суспільства, між мовою та культурою народу [28: 35]. **ФО** з точки зору культури, історії, способу життя народу виступають сукупністю фонових знань про країну та людей, що її населяють. Саме життя викликає **ФО** на службу суспільству, виявляє їхні семантичні можливості. Мета фразеологічної семантики полягає в тому, щоб виявити структуру думки, приховану за зовнішньою формою мови [33: 225]. Так, наприклад, національна своєрідність може виявлятися в типових асоціаціях, пов'язаних з тим чи іншим образом. Це в першу чергу стосується **ФО**, образи яких взяті із тваринного світу. Образна основа в німецьких і українських фразеологізмах може бути однією і тією самою, проте вона породжує різні за своїм значенням одиниці, оскільки самі поняття, що стоять за цими образами, отримують різну культурно-історичну конотацію. Наприклад, в німецькій мові вираз *ein alter Hase* [35: 28] вживають в тому випадку, коли хочуть підкреслити, що хтось має значний професійний досвід, володіє своєю професією, є майстром своєї справи. Це говорять з повагою. В німецькій мові образ дорослого зайця асоціюється з досвідченим, знаючим працівником, фахівцем своєї справи (*ein alter Hase*), а в українській мові заєць асоціюється з малодушністю, страхом [36: 59]. Еквівалентом зазначеному вище виразу є **ФО** *стріляний горобець*. Так, українська **ФО** *стріляний (старий) горобець*, виступаючи культурною української мови, вміщує наступну культурно-важливу інформацію: у представників української лінгвокультури образ досвідченої, бувалої людини, яку важко перехитрити, асоціюється власне з горобцем. Синоніми:

битий жак; бита голова. Антоніми: *жовтороте пташеня*. Вираз *старий горбець* є частиною прислів'я (*старого горобця на полові не зловиш*). Пізніший вираз — *стріляний горбець* — є результатом контамінації вислову *старий горбець* і висловів із компонентом *стріляний (обстріляний)*: *стріляний птах, обстріляна ворона, стріляний вовк* [36: 39].

Фразеологічна одиниця *ein weißer Rabe* традиційно перекладається на українську мову фразеологічним еквівалентом *біла ворона*. При повній зовнішній подібності, якщо не враховувати розбіжності ворон-ворона, у фразеологізмів спостерігається серйозна розбіжність в семантиці. Німецький фразеологізм має значення “щось рідкісне, дивне, виняткове” (*eine große Ausnahme, Seltenheit*) [37: 2085]. Його вживають по відношенню до людини, що суттєво відрізняється від інших, але в позитивному плані. В українському фразеологізмі немає цього відтінку “винятковості”. “*Біла ворона* — це людина що різко виділяється серед інших людей, вирізняється серед них, не схожа на них”. Пор. *білий крук*; болг. *бяла сврака* (букв. Біла сорока); *бял бивол* (білий буйвол); італ. *mosca Bianca* (біла муха); *ein weißer Sperling* (білий горбець). В основі виразів відоме серед тварин явище альбінізму [36: 24]. Людина, яку називають *біла ворона*, часто характеризується з негативного боку. Тому при перекладі з німецького фразеологізму необхідні додаткові пояснення, якщо в якості еквіваленту використовують **ФО біла ворона**.

Основне призначення фразеологічних одиниць як елементів комунікації — відображення дійсності, тобто всієї гами багатогранного світу та відношень, у яких живе суспільство. Кожна фразеологічна одиниця є відбитком частини культури, суспільства, його історії [21: 43]. **ФО** як соціальне явище несуть на собі відбиток життя соціуму, його матеріальної та духовної культури.

Численні параметри художніх текстів сприймаються залежно від фонових знань реципієнтів. Зокрема, складність будь-якого тексту визначається тим змістом, який вкладає в нього реципієнт як носій певної культури [20: 159]. Таким чином, читач усвідомлює зміст прочитаного тексту на тлі культурних традицій, які склалися в процесі історичного розвитку суспільства.

Отже, культура німецького народу знаходить свій відбиток у мові. Засобом збагачення мовної свідомості виступає фразеологія, що відображає дійсність і реагує на зміни суспільного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алефиренко Н. Ф. Структурно-семантический анализ компаративных фразеологизмов современного украинского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Киевский гос. пед. ин-т им. М. Горького. — К., 1978. — 24 с.
2. Баран Я. А. Фразеологія у системі мови. — Івано-Франківськ: “Лілея-НВ”, 1997. — 176 с.
3. Будагов Р. А. Толковые словари в национальной культуре народов. — М.: МГУ, 1989. — 151 с.
4. Веккер Л. М. Психика и реальность: единая теория психических процессов. — М.: Смысл, 1998. — 685 с.
5. Гумбольдт В. фон. О различии человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. — М.: Прогресс, 1984. — 397 с.
6. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. — М.: Прогресс, 1985. — 450 с.
7. Дешериев Ю. Д. Взаимоотношение развития национальных языков и национальных культур. — М.: Наука, 1980. — 320 с.
8. Захаренко И. В. Прецедентные высказывания и их функционирование в тексте // Лингвокогнитивные проблемы межкультурной коммуникации. — М.: Филология, 1997. — С. 92–99.
9. Квеселевич Д. І., Сасіна В. П. Однослівні ідіоми в українській та англійській мовах // Проблеми зіставної семантики. — К.: Київськ. держ. лінгв. ун-т, 1995. — С. 114–115.
10. Киселева Р. А. Вопросы теории речевого воздействия. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. — 159 с.
11. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. — М.: Высшая школа, 1996. — 381 с.
12. Мальцева Д. Г. Страноведение через фразеологизмы. — М.: Высшая школа, 1991. — 173 с.
13. Мізін К. І. Компаративні фразеологічні одиниці сучасної німецької мови: шляхи утворення та ідеографія: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. — К., 2003. — 235 с.
14. Мізін К. І. Компаративна фразеологія. — Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2007. — 168 с.
15. Мокиенко В. М. Славянская фразеология. — М.: Высшая школа, 1989. — 287 с.
16. Назарян А. Г. Фразеология современного французского языка. — М.: Высшая школа, 1987. — 288 с.
17. Норман Б. Ю. Когнитивные аспекты паремиологии и национальная картина мира в славянских языках // Славянский вестник. — М.: МАКС Пресс, 2004. — Вып. 2. — С. 246–256.
18. Полюжин М. М. Функціональний і когнітивний аспекти англійського словотворення. — Ужгород: Закарпаття, 1999. — 240 с.
19. Рождественский Ю. В. Лекции по общему языкознанию. — М.: Высшая школа, 1990. — 380 с.
20. Роль языка в средствах массовой информации: Сб. обзоров / Отв. ред. Н. А. Безменова, Л. Т. Лузина. — М.: Изд-во ИНИОН, 1986. — 254 с.
21. Телия В. Н. Типы языковых значений: Связанное значение слова в языке. — М.: Наука, 1981. — 269 с.
22. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. — 288 с.

23. Хроленко А. Т. Иерархия лингвокультуроведческих дисциплин и их исследовательский инструментарий // Лингвокультуроведение: Сб. науч. тр. — Курск: Изд-во Курского гос. пед. ун-та, 2001. — Вып. 1. — С. 8–18.
24. Чернышева И. И. Фразеология современного немецкого языка. — М.: Высшая школа, 1970. — 290 с.
25. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. — М.: Наука, 1985. — 160 с.
26. Швейцер А. Д. Современная социалингвистика. Теории, проблемы, методы. — М.: Наука, 1976. — 176 с.
27. Bloomfield Leonard Language. — Chicago: The University of Chicago Press, 1984. — 564 p.
28. Buerkel-Rothfuss, Nancy. Communication: Competencies and Contexts. — N. Y.: Random House, 1985. — 385 p.
29. Burger H. Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. — Berlin: Erich Schmidt, 1998. — 224 s.
30. Dobrovof'skij D. Kognitive Aspekte der Idiom-semantik. Studien zum Thesaurus deutschen Idiome. — Tübingen: Gunter Narr, 1995. — 272 s.
31. Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. — Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1997. — 299 s.
32. Gläser R. Phraseologie der englischen Sprache. — Leipzig: Enzyklopadie, 1990. — 201 s.
33. Wierzbicka A. Semantics, Culture and Cognition. Universal Human Concepts in Culture. — Specific configurations. — Oxford: Oxford University Press, 1992. — 487 p.
34. Zanden V., Wilfrid J. Sociology, the Core. — N. Y.: McGraw-Hill, 1993. — 419 p.

Словники

35. НРФС. Бинович Л. Э., Гришин Н. Н. Немецко-русский фразеологический словарь. — М.: Русский язык, 1975. — 625 с.
36. ФСУМ. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. — К.: Освіта, 1998. — 224 с.
37. Der Duden. Deutsches Universalwörterbuch / Hrsg. Von Kollektiv unter unter Leitung von G. Drosdowski. Das große Wörterbuch der deutschen sprache in 6 Bänden. — Mannheim/Wien/Zürich, 1977. — 2728 s.; der Band 1. — 480 s.; der Band 2. — 420 s.; der Band 3. — 420 s.; der Band 4. — 440 s.; der Band 5. — 480 s.; der Band 6. — 488 s.

Стаття надійшла до редакції 28.02.13